

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΥΠΟΘΕΣΗ – ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ **2**

1. ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ **4**

1.i Η έννοια της κυρίαρχης ιδεολογίας και των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (ΙΜΚ), της ηγεμονίας και των διαννοουμένων

1.ii Τι είναι η συλλογική μνήμη και μέσω ποιών μηχανισμών διαμορφώνεται;

1.iv Μνήμη και εθνική ταυτότητα

2.ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ **12**

2.i Ο προσφυγικός πληθυσμός της κάτω Κόνιτσας

2.ii Ο ρόλος της περιοχής Κόνιτσας στον εμφύλιο πόλεμο

3. ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ **16**

3.i Μνημεία που αφορούν την Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο

3.ii Μνημείο για τους πρόσφυγες

3.iii Μνημεία της Μητρόπολης Δρυινοπούλεως

3.iv Η προτομή της Φρειδερίκης

3.v Η προτομή του Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ **21**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Η παρούσα έρευνα αφορά τα μνημεία της πόλης Κόνιτσα στον νομό Ιωαννίνων και τον τρόπο με τον οποίο επιδρούν στις ταυτότητες των κοινωνικών υποκειμένων. Αν είναι τα μνημεία τρόπος επιβολής της εκάστοτε κυρίαρχης ιδεολογίας, δηλαδή κατασκευασμένης μνήμης και αν επιτελούν τελικά αυτό το στόχο. Γι' αυτό και γίνεται μια αναφορά στην έννοια του λειτουργικού και οργανικού διανοουμένου του Ιταλού μαρξιστή Antonio Gramsci και στις έννοιες ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, όπως αυτές έχουν οριστεί από τον Louis Althusser. Για πολλά μνημεία είναι εύκολο να συμπεράνει κανείς ότι επιτελούν προπαγανδιστικούς σκοπούς, σε ιστορικό και ιδεολογικό επίπεδο και μιλάμε για τα μνημεία τα οποία έχουν στηθεί κυρίως από κρατικούς, ή γενικότερα φορείς που ασκούν εξουσία. Τι γίνεται όμως με τα μνημεία που έχουν στηθεί πολλές φορές και ενάντια στην θέληση των τοπικών ή άλλων αρχών; Τι σκοπούς επιτελούν μνημεία που έχουν χρηματοδοτηθεί και στηθεί με δαπάνες εξωραϊστικών, εθνοτοπικών ή άλλων συλλόγων; Τι ρόλο παίζει σε αυτήν την διαδικασία η εθνική, εθνοτική ή πολιτικοϊδεολογική ταυτότητα και η μνήμη, είτε η συλλογική, είτε η ατομική του κάθε κοινωνικού και ιστορικού υποκειμένου; Πώς επηρεάζεται η τελευταία σε σχέση με την πρώτη, την συλλογική – κοινωνική μνήμη, αφού σύμφωνα με τον Halbwachs «Τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται, αλλά τα άτομα ως μέλη κάποιας κοινωνικής ομάδας.»¹; Ο ισχυρισμός του Halbwachs ότι «Η κοινωνία τείνει να απομακρύνει την από την μνήμη της ο,τι θα μπορούσε να χωρίσει τα άτομα»², παρόλο που εκ πρώτης όψεως φαίνεται τελεολογικός και ολιστικός, αν προσαρμοστεί σε μια ταξική ανάλυση της κοινωνίας, θα μπορούσε να παραφραστεί ως εξής: «Η κυρίαρχη μνήμη τείνει να απομακρύνει από μέσα της ο,τι θα μπορούσε να χωρίσει τα άτομα». Εδώ μπορεί κανείς να παραθέσει και την έννοια του Foucault «Counter Memory» που αποτελεί «Όλες τις προσπάθειες αντίστασης στις επίσημες εκδοχές για την ιστορική συνέχεια.»³ Και πράγματι στις ταξικές κοινωνίες, σύμφωνα με τον Althusser η κυρίαρχη ιδεολογία χρησιμοποιεί μηχανισμούς, για να αναπαράγει τις σχέσεις παραγωγής. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο που η Ιστορία έχει χαρακτηριστεί πολλές φορές ως «επίσημη μνήμη». Η ιδεολογία ως κυρίαρχη επιβάλλεται στα καταπιεζόμενα στρώματα μέσω των Ιδεολογικών Μηχανισμών του κράτους. Η μνήμη και ειδικά η εθνική μνήμη που είναι μια κατασκευή μπορεί να απουσιάζει από συστατικό στοιχείο αυτών των μηχανισμών;

Η μέθοδος η οποία ακολουθήθηκε είναι κατά κύριο λόγο αυτή της επιτόπιας έρευνας και των συνεντεύξεων βάθους, σε συνδυασμό με

¹ Μπενβενίστε – Παραδέλλης, Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 28

² Περιοδικό Ίστορ, Τεύχος 14, 2005, σελ. 201

³ M. Foucault, 1977, Language, Counter memory, Practice, Ithaka, New Yorke, πρβ. Μπενβενίστε – Παραδέλλης, ο.π., σελ. 21

βιβλιογραφική έρευνα. Ο δήμος ισχυρίζεται ότι όλα τα αρχεία που είχε στην διάθεσή του σε σχέση με τα τοπικά μνημεία έχουν χαθεί ή καταστραφεί. Αυτό κατέστησε δύσκολο και τον εντοπισμό, αλλά και την καταγραφή πληροφοριών (ημερομηνία κατασκευής – τοποθέτησης, ονομα καλλιτέχνη, τυχόν διαφωνίες στο δημοτικό συμβούλιο ή στον σύλλογο που ανέλαβε την πρωτοβουλία) που αφορούν τα εν λόγω μνημεία. Τέτοιου είδους πληροφορίες αντλήθηκαν από κάποια αρχεία του στρατού, την Μητρόπολης και τις ίδιες τις συνεντεύξεις, βέβαια με τις αμφιβολίες που μπορούν -εύλογα- να αναδυθούν.

Η βιβλιογραφική μελέτη η οποία προηγήθηκε της έρευνας χρησιμοποιεί κύρια τον συλλογικό τόμο «Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης» από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, τις «Θέσεις» του Louis Althusser από τις εκδόσεις Θεμέλιο, την «Επινόηση της Παράδοσης» των Hobsbaum – Ranger, και τον τόμο «Εθνική Ταυτότητα στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης» της Νέλλης Ψαρρού από τις εκδόσεις Gutenberg.

Όσον αφορά την δομή του κειμένου, προηγείται μια αναφορά γύρω από το θεωρητικό πλαίσιο που αφορά την εργασία, ορίζονται δηλαδή και αναλύονται έννοιες όπως «συλλογική μνήμη», «επινοημένη μνήμη» κτλ. Ακολουθεί η ανάλυση του πολιτικού και ιστορικού πλαισίου γύρω από τα μνημεία και σε επίπεδο ελληνικού έθνους κράτους, αλλά και σε επίπεδο Κόνιτσας, που ούτως ή άλλως αφορά αυτή η εργασία. Στη συνέχεια αναλύονται τα ίδια τα μνημεία ως τόποι μνήμης των κατοίκων της πόλης, χωρισμένα σε τρεις βασικές κατηγορίες, ανάλογα με την θεματολογία τους. Τέλος εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο των μνημείων.

1. ΜΝΗΜΗ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

«Σε κάθε κοινωνικό χώρο υπάρχει πάντα μια πολιτισμική ιεραρχία. Ο Μαρξ όπως και ο Βέμπερ δεν έσφαλλαν όταν επισήμαναν ότι η κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης είναι η κυρίαρχη κουλτούρα. Λέγοντας αυτό, δεν ισχυρίζονται προφανώς πως η κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης θα ήταν προικισμένη με ένα είδος εγγενούς ανωτερότητας ή ακόμη με μια δύναμη διάχυσης, η οποία θα προερχόταν απ' την «ουσία» της και θα την καθιστούσε κυρίαρχη «φυσικά τω τρόπω» στις άλλες κουλτούρες. Για τον Μαρξ, όπως και για τον Βέμπερ, η σχετική δύναμη των διαφορετικών εκδοχών της κουλτούρας στον ανταγωνισμό που τις αντιπαραθέτει, εξαρτάται ευθέως από τη σχετική κοινωνική δύναμη των ομάδων, οι οποίες είναι στηρίγματά τους»⁴

1.1 Η έννοια της κυρίαρχης ιδεολογίας και των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (IMK) και της ηγεμονίας

Ξεκινώντας την ενότητα που έχει να κάνει με τα σημεία που τέμνονται η ιδεολογία, η μνήμη και η ταυτότητα, θεωρήθηκε σκόπιμο να διασαφηνιστεί ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι τρεις κάπως γενικές έννοιες χρησιμοποιούνται σε αυτήν την εργασία.

Η πρώτη έννοια που ορίζεται είναι αυτή της Ιδεολογίας και αυτό διότι η αποσαφήνισή της προϋποτίθεται θα λέγαμε, για την ανάλυση των υπολοίπων εννοιών. Ο όρος ιδεολογία πλάστηκε αρχικά από τον Καμπανίς και τον Ντεσσάντε Τρασύ ορίζοντας ως αντικείμενό της, την γενετική θεωρία των ιδεών. Ο Μαρξ, αργότερα χρησιμοποιεί τον όρο με διαφορετικό περιεχόμενο. Ιδεολογία, λοιπόν σύμφωνα με τον καινούργιο ορισμό είναι «το σύστημα των ιδεών και των παραστάσεων, που δεσπόζει στο πνεύμα ενός ανθρώπου ή μιας κοινωνικής ομάδας». Επίσης λέει: «Η ιδεολογία είναι η παράσταση της φανταστικής σχέσης του ατόμου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του». Η θέση του Αλτουσέρ ως προς την ιδεολογία είναι θετική, όπως υποστηρίζει και ο ίδιος (σε αντίθεση με του Μαρξ που την θεωρεί αρνητική). Η ιδεολογία χαρακτηρίζεται από δομή και λειτουργία τέτοιου τύπου, που την καθιστούν μη ιστορική, δηλαδή παν-ιστορική: η δομή και η λειτουργία της έχουν την ίδια, αμετάλλακτη δομή και λειτουργία μέσα στην συνολική ιστορία, στην ιστορία δηλαδή των ταξικών κοινωνιών.

Ο Αλτουσέρ έχει κάνει μια ανάλυση σε σχέση με το πώς αναπαράγονται οι παραγωγικές σχέσεις και γενικότερα οι όροι της παραγωγής, στο πρώτο κομμάτι του άρθρου του «Για την Ιδεολογία», στην συλλογή άρθρων του με

⁴ Denys Cuhe, Η Έννοια της Κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες, εκδ. Τυπωθήτω, σελ 121

τίτλο «Θέσεις». Στο πρώτο μέρος λοιπόν του άρθρου υπάρχει η εξής φράση: «Ο ύστατος λοιπόν όρος της παραγωγής είναι η αναπαραγωγή των όρων της παραγωγής». Αυτή η φράση περικλείει αφενός την αναπαραγωγή των παραγωγικών δυνάμεων και αφετέρου των υπάρχουσων σχέσεων παραγωγής.

Η αναπαραγωγή των παραγωγικών δυνάμεων έχει να κάνει πολύ απλά με την αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής, δηλαδή των υλικών αγαθών που απαιτούνται για την παραγωγή. Είναι αυτονόητο ότι για να λειτουργεί ένα σύστημα παραγωγής χρειάζεται να ανανεώνει τις πρώτες ύλες, τα μηχανήματα που χρησιμοποιεί κτλ. Όμως εκτός από την αναπαραγωγή των υλικών αγαθών, χρειάζεται και εργαζομένους και κατ' επέκταση και την αναπαραγωγή των τελευταίων, δηλαδή την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης η οποία έχει και υλική και ιδεολογική υπόσταση. Η υλική είναι εύκολο να κατανοηθεί, γιατί για να δουλεύει κάποιος πρέπει να μπορεί πρώτα απ' όλα να συντηρηθεί βιολογικά, αυτός και η οικογένειά του, αφού κι η τελευταία παράγει την νέα εργατική δύναμη, τα παιδιά. Η ειδικευση από την άλλη παίζει κι αυτή μεγάλο ρόλο στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Μέσα από το σχολείο οι μελλοντικοί εργαζόμενοι ειδικεύονται κάποιοι περισσότερο, κάποιοι λιγότερο, ανάλογα με τον ρόλο που θα παίξουν αργότερα στο σύστημα παραγωγής. Για να ενσωματωθούν λοιπόν στο πολύπλοκο παραγωγικό σύστημα πρέπει να ειδικευτούν πρακτικά και να εκπαιδευτούν ιδεολογικά. Η ιδεολογική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης είναι κι ένας από τους κεντρικούς αξόνες του άρθρου.

Ο Αλτουσέρ ακολουθεί έναν συλλογισμό για να φτάσει στην ανάλυση των θεσμών που συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ξεκινάει από τις έννοιες της υποδομής και υπερδομής. Η υποδομή ή βάση είναι ουσιαστικά οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής. Η υπερδομή ή εποικοδόμημα περιλαμβάνει δύο στοιχεία: το νομικο-πολιτικό και την ιδεολογία. Ο Μαρξ έλεγε ότι χωρίς την οικονομική βάση καταρρέει το εποικοδόμημα, αφού υπάρχει για να νομιμοποιεί την βάση. Ο Αλτουσέρ ισχυρίζεται ότι υπερβαίνει την θεωρία αυτή, χωρίς όμως να το κάνει στην ουσία, αφού αυτό που προτείνει για την υπέρβασή της είναι ουσιαστικά να την δούμε στην πράξη από την μεριά της αναπαραγωγής, χωρίς την μεταφορική της χροιά.

Το κράτος παίζει έναν καταλυτικό ρόλο στο να «αφομοιωθεί» χωρίς τη χρήση βίας η ιδεολογία των κυρίαρχων από τους κυριαρχούμενους, αφού χωρίς την αφομοίωση αυτή η αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού θα ήταν αδύνατη. Το κράτος κατά την μαρξιστική παράδοση ισοδυναμεί με τον καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους. Δηλαδή ουσιαστικά, λέει ο Αλτουσέρ, ότι ο ρόλος του κράτους είναι να νομιμοποιεί την κυριαρχία της αστικής τάξης πάνω στο προλεταριάτο. Ιστορικά αυτό έχει αποδειχθεί με πολλές κατασταλτικές και καταπιεστικές ενέργειες ενάντια σε εξεγέρσεις και επαναστάσεις. Ο Γκράμσι για να δώσει περίπου την ίδια ιδέα με αυτήν της ιδεολογίας του Αλτουσέρ:

«Η πρωτοπία του Γκράμσι ως μαρξιστή έγκειται εν μέρει στην ιδέα που ανέπτυξε για τον χαρακτήρα της αστικής κυριαρχίας

(και κάθε προγενέστερης κατεστημένης κοινωνικής τάξης), στο επιχείρημά του ότι η πραγματική δύναμη του συστήματος δεν βρίσκεται στην βία της άρχουσας τάξης, ή στην κατασταλτική εξουσία του κρατικού μηχανισμού, αλλά στο γεγονός ότι οι αρχόμενοι αποδέχονται την κοσμοαντίληψη των αρχόντων».⁵

Τα χαρακτηριστικά λοιπόν του κράτους κατά τον Αλτουσέρ είναι τέσσερα: « 1) Κράτος είναι ο καταπιεστικός μηχανισμός του κράτους, 2) πρέπει να γίνεται η διάκριση ανάμεσα στην κρατική εξουσία και στον μηχανισμό του κράτους, 3) ο αντικειμενικός στόχος της πάλης των τάξεων αφορά την κρατική εξουσία και κατά συνέπεια τη χρησιμοποίηση του κρατικού μηχανισμού από τις κοινωνικές τάξεις που κατέχουν την πολιτική εξουσία για τους ταξικούς τους σκοπούς, και 4) η εργατική τάξη πρέπει να καταλάβει την πολιτική εξουσία για να καταστρέψει το μηχανισμό του αστικού κράτους».

Αφού παρατέθηκαν ο ορισμός και τα χαρακτηριστικά του αστικού κράτους, τώρα μπορούμε να περιγράψουμε και τους μηχανισμούς αυτούς οι οποίοι παίζουν ρόλο στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και κατ' επέκταση των σχέσεων παραγωγής. Αυτοί οι μηχανισμοί αποκαλούνται από τον συγγραφέα «Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους (IMK)». Αυτοί παρόλο που πολλές φορές παίζουν τον ίδιο ρόλο με τον καταπιεστικό μηχανισμό δεν πρέπει να συγχέονται με αυτόν και παίζουν αυτόν τον ρόλο συγκεκριμένα, αφού ο καταπιεστικός ασκεί καταπίεση με τη βία. Οι IMK εμφανίζονται μέσα σε κάποιους θεσμούς του αστικού κράτους όπως το σχολείο, η εκκλησία κλπ. Ο Αλτουσέρ κάνει μια καταγραφή των IMK:

- Ο Θρησκευτικός IMK
- Ο σχολικός IMK
- Ο οικογενειακός IMK
- Ο πολιτικός IMK
- Ο νομικός IMK
- Ο συνδικαλιστικός IMK
- Ο IMK των ΜΜΕ
- Ο πολιτιστικός IMK

Το μοναδικό στοιχείο που συνδέει όλους τους IMK είναι η κυρίαρχη ιδεολογία. Το σχολείο είναι ο κυριότερος από τους IMK. Οι IMK λειτουργούν με ιδεολογία ενώ ο καταπιεστικός μηχανισμός του κράτους λειτουργεί με βία. Ο Αλτουσέρ ισχυρίζεται ότι καμία κοινωνική τάξη δεν είναι σε θέση να διατηρηθεί στην εξουσία αν δεν ασκεί την ηγεμονία της στους IMK.

Η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής επιτυγχάνεται αφενός μέσα από τον καταπιεστικό μηχανισμό και αφ' ετέρου μέσα από τους IMK. Ο καταπιεστικός βέβαια χρησιμοποιείται κυρίως σε ακραίες καταστάσεις, σε καταστάσεις δηλαδή όπου έχει αποτύχει ο IMK. Ο στόχος λοιπόν του

⁵ G. Fiori, Antonio Gramsci Life of a Revolutionary. London 1970, New Left Books, πρβ. M. Carnoy, Κράτος και Πολιτική Θεωρία, εκδ. Οδυσσέας, σελ. 98

καταπιεστικού μηχανισμού είναι η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής οι οποίες είναι σχέσεις καταπίεσης. Για να επιτευχθεί αυτό, εξασφαλίζουν τους πολιτικούς όρους και προϋποθέσεις. Κυρίως όμως προετοιμάζουν με τη βία το έδαφος για την λειτουργία των ΙΜΚ.

Σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες κυρίαρχος ΙΜΚ ήταν η εκκλησία. Για παράδειγμα στον Μεσαίωνα η εκκλησία κατείχε καθήκοντα πολύ διευρυμένα (εκπαίδευση, θρησκεία, πολιτική). Μετα την Γαλλική επανάσταση η φεουδαρχία χάνει έδαφος και κυριαρχούν οι αστοί, οι οποίοι αντικαθιστούν την εκκλησία με το σχολείο, αφήνοντας σε αυτήν μόνο τη θρησκεία. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες το σχολείο είναι αναμφίβολα ο κυρίαρχος ΙΜΚ. Μέσα σε αυτό «εκπαιδεύονται» και ειδικεύονται παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων και μάλιστα σε ηλικίες στις οποίες η προσωπικότητα τους δεν έχει διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό ακόμα. Στο σχολείο η αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας γίνεται είτε φανερά, με μαθήματα όπως αυτό της αγωγής του πολίτη κλπ είτε συγκεκαλυμμένα με μαθήματα όπως η ιστορία. Επίσης είναι ο μοναδικός ΙΜΚ στον οποίον τα άτομα περνούν τόσο πολύ χρόνο από τη ζωή τους και μάλιστα είναι υποχρεωτικό. Τη σκυτάλη απ' το σχολείο παίρνει η οικογένεια. Τρία χαρακτηριστικά των ΙΜΚ είναι:

- Όλοι οι ΙΜΚ τείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα: την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής
- Ο κάθε ΙΜΚ το κάνει με διαφορετικό τρόπο
- Το κοινό σημείο που συνδέει όλους τους ΙΜΚ είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης.

Αφού παρουσιάστηκαν οι έννοιες Ιδεολογία ως κυρίαρχη ιδεολογία και οι Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους, μπορούμε, προσαρμόζοντας σε αυτές το θέμα αυτής της εργασίας να πούμε ότι κάποια κατηγορία μνημείων μπορεί εύκολα να αποκληθεί ΙΜΚ, αφού αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογία. Σ' αυτή την κατηγορία, τουλάχιστον για τον ελλαδικό χώρο θα μπορούσε κανείς να εντάξει μνημεία τα οποία αφορούν:

- κάποια ιστορικά γεγονότα ή ιστορικοί τόποι που τονίζουν την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους, όπως αυτή καθιερώθηκε κυρίως από τον Παπαρρηγόπουλο και την πρώιμη μορφή της ελληνικής Λαογραφίας (επηρεασμένης από τον Γερμανικό Ρομαντισμό).
- Ιστορικά γεγονότα στα οποία εμπλέκονται πολιτικές ιδεολογίες επικίνδυνες για το καθεστώς ενός καπιταλιστικού έθνους – κράτους (π.χ. ο εμφύλιος πόλεμος που αναλύεται εκτενώς παρακάτω σε σχέση με τα μνημεία της Κόνιτσας).
- Μνημεία που απεικονίζουν εθνικούς ήρωες. (Κυρίως λόγω του τρόπου που απεικονίζονται και της επιλογής του ποιού τελικά θα «κρατήσουμε» και ποιούς θα «διαγράψουμε»⁶ απ' τη συλλογική μνήμη, δηλαδή ως ήρωες και όχι του γεγονότος ότι απεικονίζονται.

⁶ Διαδικασία που δεν επιτυγχάνεται πολλές φορές από το κράτος, αφού δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που μια τέτοια απόπειρα λειτουργεί αντίστροφα.

Φανταστείτε τι κατακρυγή θα ακολουθούσε αν στηνόταν ο ανδριάντας του Μιαούλη ενδεχομένως στην πατρίδα του την Ύδρα με την επιγραφή «Ο Υδραίος Αρβανίτης», ή ακόμη χειρότερα ένα μνημείο για την σφαγή των Τσάμηδων της Θεσπρωτίας)

Πολύ σημαντική είναι η διαπίστωση του Αλτουσέρ ότι καμία κοινωνική τάξη δεν είναι σε θέση να διατηρηθεί στην εξουσία αν δεν ασκεί την ηγεμονία της στους ΙΜΚ. Βέβαια αυτές οι έννοιες δεν είναι παντού εφαρμόσιμες, όπως ισχυρίζεται ο Αλτουσέρ. Δεν μπορούμε να πούμε ότι σε προκαπιταλιστικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής, η ιδεολογία έχει τα ίδια χαρακτηριστικά που έχει στις καπιταλιστικές. Όπως δεν μπορούμε να πούμε ότι τα μνημεία πάσης φύσης επιτελούν ρόλο ΙΜΚ. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο. Όμως ο όρος του «λειτουργικού διανοούμενου» του Γκράμσι, περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και τα «αστικά» συνδικάτα και τα ρεφορμιστικά κόμματα, δηλαδή τα κόμματα και συνδικάτα τα οποία, παρόλο που κατ'επίφασιν δρουν για το συμφέρον της εργατικής τάξης, στην ουσία, κατά τον Γκράμσι επιτελούν το έργο της κυρίαρχης τάξης. Αυτός ο ισχυρισμός θα μπορούσε να ισχύει για μνημεία για παράδειγμα στην πρώην Σοβιετική Ένωση, αν μας επιτραπεί να μιλήσουμε για τάξεις, τα οποία χαρακτηρίζονται από έντονη προσωποκεντρικότητα.

1.ii Τι είναι η συλλογική μνήμη και μέσω ποιών μηχανισμών διαμορφώνεται;

«Η μνήμη είναι η ζωή, που φέρεται πάντα από ομάδες που ζούν σήμερα και με αυτόν τον τρόπο βρίσκονται σε συνεχή εξέλιξη, είναι ανοιχτή στη διαλεκτική της ανάμνησης και της αμνησίας, χωρίς να συνειδητοποιεί τις αλλεπάλληλες παραμορφώσεις, ευάλωτη σε όλες τις χρήσεις και όλους τους χειρισμούς, δεκτική σε καταστάσεις ύπνωσης και σε ξαφνικά ξυπνήματα»⁷

Οι μνήμες μας δεν είναι εξ ολοκλήρου προσωπικές. Τα πειραματικά και εθνογραφικά στοιχεία δείχνουν ότι η ανάκληση βελτιώνεται όταν καλούνται να υπενθυμίσουν μαζί δύο ή περισσότεροι άνθρωποι μια ιδιαίτερη μνήμη. Δηλαδή ένα μεμονωμένο πρόσωπο που προσπαθεί να υπενθυμίσει ένα γεγονός θα είναι σε θέση να ανακτήσει τις λιγότερες πληροφορίες. Λιγότερες από δύο ή περισσότερα άτομα που εργάζονται στον ίδιο στόχο ανάκτησης. Κατά συνέπεια, υπάρχει κάποια ένδειξη ότι η πραγματική αποθήκευση μνήμης είναι, τουλάχιστον εν μέρει, ένα κοινωνικό, όχι καθαρά ψυχολογικό, φαινόμενο. Ξέρουμε επίσης από την ιστορία ότι ορισμένες «παραδόσεις» πολιτιστικής

⁷ P. Nora, Les Lieux de Memoire, πρβ. Σ. Σταυρίδης, μνήμη και εμπειρία του χώρου, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 110

κληρονομιάς ή κοινών πολιτιστικών εκδηλώσεων έχουν εφευρεθεί και έχουν πολιτογραφηθεί έπειτα ως «ιστορικές»⁸.

Ο όρος «συλλογική μνήμη» εισήχθη για πρώτη φορά από τον Maurice Halbwachs, ο οποίος, μεταξύ άλλων, λέει ότι «η μνήμη δεν περιορίζεται στην ανάμνηση απλώς και ανάκληση του παρελθόντος, αλλά περιλαμβάνει ένα πλέγμα εξωτερικών προς το άτομο σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που στηρίζουν, εξαντικειμενικεύουν και ενσαρκώνουν το παρελθόν»⁹. Αλλά ποιές είναι οι «εξωτερικές προς το άτομο σχέσεις»; Ο Halbwachs εννοεί τις κοινωνικές σχέσεις. «Τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται, αλλά τα άτομα ως μέλη κάποιας κοινωνικής ομάδας». Ένα κοινωνικό υποκείμενο δεν μπορεί να θυμάται έξω από τα κοινωνικά καθορισμένα πλαίσια της ομάδας του, ή της κοινωνίας, αν μιλάμε για τον Νεωτερισμό. Άρα η Ιδεολογία παίζει ρόλο κυρίαρχο στην διαμόρφωση της μνήμης, αν δεχτούμε ότι παίζει ρόλο στην διαμόρφωση «κοσμοαντίληψης», όπως λέει ο Γκράμσι.

Σύμφωνα με τον Paul Connerton «οι εικόνες του παρελθόντος συνήθως νομιμοποιούν (στηρίζουν) την παρούσα κοινωνική διαστρωμάτωση. Αποτελεί άγραφο νόμο ότι τα μέλη μιας οποιασδήποτε κοινωνικής τάξης έχουν ως βασική προϋπόθεση την κοινή μνήμη. Όταν απουσιάζει η κοινή μνήμη, η επικοινωνία μεταξύ των γενεών παρεμποδίζεται, καθώς οι γενιές αδυνατούν να μοιραστούν εμπειρίες και συμπεράσματα. Οι διαφορετικές γενιές ίσως παραμείνουν πνευματικά και συναισθηματικά απομονωμένες, καθώς οι μνήμες μιας γενιάς «κλειδώνονται» ανεπιστρεπτί στο νου και το σώμα μιας συγκεκριμένης γενιάς. Έτσι είναι αδύνατο να υπάρξει κοινωνικά νομιμοποιημένη ανταλλαγή μνήμης.»

Σήμερα υπάρχει μια συζήτηση γύρω από την μνήμη. Ο P. Hutton ισχυρίζεται:

«Σε ένα βαθμό, στην μεταμοντέρνα εποχή, η μνήμη αποτελεί πρόβλημα εξαιτίας του άγχους που μας προκαλούν οι επιπτώσεις της απώλειας των δεσμών με τη συλλογική μνήμη που άλλοτε μας στήριζαν.»¹⁰

Ο P. Nora είναι σύμφωνος και προσθέτει:

«Μιλούμε τόσο πολύ περι μνήμης επειδή δεν υπάρχει πλέον... Οι μνημονικοί τόποι γεννώνται και παίρνουν ζωή από την αίσθηση ότι δεν υπάρχει πλέον αυθόρμητη μνήμη...»¹¹

Αυτός ο ισχυρισμός των δύο συγγραφέων έγκειται στην γενική παραδοχή του μεταμοντέρνου παραδείγματος, ότι «δεν ζούμε πια σ' έναν κόσμο υποταγμένο σε μακρόπνοες ιδεολογικές αφηγήσεις».¹² Η κριτική που

⁸ Hobsbaum – Ranger, Επινόηση της Παράδοσης, Εκδ. Θεμέλιο

⁹ Μπενβενίστε – Παραδέλλης, Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 28

¹⁰ P. Hutton, History as an Art for Memory, πρβ. Μπενβενίστε – Παραδέλλης, Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 19

¹¹ P. Nora, Les Lieux de Memoire, πρβ. Μπενβενίστε – Παραδέλλης, Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 20

¹² Μπενβενίστε – Παραδέλλης, Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 20

μπορεί ενδεχομένως να ασκηθεί σε αυτήν την άποψη, ειδικά αν μιλήσουμε για τα ελληνικά δεδομένα, είναι ότι αν υποθέσουμε πως στην Νεωτερικότητα η κατασκευή της εθνικής μνήμης στα πλαίσια εγκαθίδρυσης και εδραίωσης ενός έθνους κράτους έχει επιτύχει σε έναν βαθμό τον σκοπό της, να περάσουν δηλαδή στην «λήθη» οι αντικρουόμενες στην κυρίαρχη μνήμες, μέσα από διαδικασίες σαν αυτές που περιγράφει ο Νορά (λογοτεχνική εξομολόγηση, ί νημεία κτλ.). Άλλωστε πώς αλλιώς μπορεί να επιβληθεί μια προκατασκευασμένη μνήμη; Μήπως το έθνος κράτος έχει χάσει την επιρροή του, όπως ισχυρίζονται οι περισσότεροι από τους μεταμοντέρνους συγγραφείς; Νομίζω πως αυτό δεν μπορεί κανείς να το ισχυριστεί με βεβαιότητα, αφού

«Παρά την σχετική αποδυνάμωση του κράτους στον έλεγχο των οικονομικών και νομισματικών του πολιτικών, η ίδια η (οικονομική) παγκοσμιοποίηση έχει υποστηριχτεί και προωθηθεί από τις πολιτικές των κρατών, τα οποία διατηρούν τον ρυθμιστικό έλεγχο των κοινωνιών και των πολιτών τους.»¹³

1.iii Μνήμη και εθνική ταυτότητα

Για να προχωρήσουμε σε αυτό το κεφάλαιο, που έχει να κάνει με την Ιστορία, είτε στην επίσημη εκδοχή της είτε σε άλλες, είναι ιδιαίτερα σκόπιμο να οριστεί όσο το δυνατόν πιο σύντομα, αλλά και με σαφήνεια, η έννοια του σύγχρονου έθνους κράτους. Σε αυτό το ζήτημα νομίζω πως οι Eric Hobsbawm και Ernest Gellner έχουν δώσει τα πιο χρήσιμα εργαλεία και γι' αυτό παρατίθενται αυτούσιοι κάποιοι από τους ορισμούς που έχουν δώσει:

«Ο εθνικισμός είναι πρώτα – πρώτα μια πολιτική αρχή, η οποία υποστηρίζει την εναρμόνιση της πολιτικής και της εθνικής οντότητας».¹⁴

«Το βασικό χαρακτηριστικό του σύγχρονου έθνους και οτιδήποτε συνδέεται με αυτό είναι ότι πρόκειται για κάτι νέο... Πριν από το 1884 η λέξη *nación* απλώς σήμαινε «το σύνολο των κατοίκων μιας επαρχίας, μιας χώρας ή ενός βασιλείου» καθώς επίσης και «έναν αλλοδαπό». Αλλά τώρα αποδίδεται ως «ένα κράτος ή πολιτικό σώμα το οποίο αναγνωρίζει ένα ανώτατο κέντρο κοινής διακυβέρνησης» καθώς και «την επικράτεια που καθορίζεται από εκείνο το κράτος και τα άτομα που το κατοικούν και θεωρείται ένα σύνολο».¹⁵

¹³ Νέλλη Ψαρρού, Εθνική Ταυτότητα στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης, εκδ Gutenberg, σελ 222

¹⁴ Ernest Gellner, Εθνη και Εθνικισμός, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 13

¹⁵ Eric Hobsbawm, Εθνη και Εθνικισμός, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 29

«Τι είναι λοιπόν αυτή η τυχαία ιδέα του έθνους, που μοιάζει ωστόσο οικουμενική και κανονιστική στην εποχή μας; Η συζήτηση δύο πρόχειρων προσωρινών ορισμών θα μπορούσε να βοηθήσει στον εντοπισμό αυτής της φευγαλέας έννοιας.

1. Δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος, εάν, και μόνο εάν μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, όπου πολιτισμός σημαίνει με τη σειρά του, ένα σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας
2. Δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος, εάν, και μόνο εάν, αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλον ως μέλος του ίδιου έθνους. Με άλλα λόγια, Έθνη εποίησεν ο άνθρωπος. Τα έθνη είναι κατασκευάσματα των ανθρώπινων πεποιθήσεων και δεσμών και μορφών αλληλεγγύης.»¹⁶

Βλέπουμε λοιπόν ότι και για τους δύο συγγραφείς το σύγχρονο έθνος είναι μια ανθρώπινη κατασκευή. Ο Αντώνης Λιάκος στο βιβλίο «Πώς Στοχάστηκαν το Έθνος Αυτοί που Ήθελαν ν' Αλλάξουν τον Κόσμο», προσαρμόζοντας την Γκραμισιανή έννοια του έθνους στα δεδομένα της «κατασκευής» του ελληνικού έθνους – κράτους λέει:

«Αντί δηλαδή να βλέπουμε το ελληνικό έθνος ως εξέλιξη του Ελληνισμού της αρχαιότητας και στη συνέχεια του εκχριστιανισμένου ελληνισμού, θα άξιζε να αλλάξουμε την οπτική μας και να δούμε με ποιόν τρόπο τα στοιχεία αυτά, τα οποία ανήκαν ήδη σε μια παράδοση γραπτής κουλτούρας και υψηλού πολιτισμού, εθνικοποιήθηκαν για να μετατραπούν σε στοιχεία νεοελληνικής εθνικότητας. Το έθνος δεν προκύπτει. Το έθνος δημιουργείται, χτίζεται, κατασκευάζεται από κοινωνικές ταξίες οι οποίες επιδιώκουν την κοινωνική (επομένως και την πολιτισμική) ηγεμονία.»¹⁷

Και για να δούμε πώς πολλές φορές η εθνική μνήμη αποκρυσταλλώνεται μέσα από τα μνημεία, παρατίθεται παρακάτω ένα κομμάτι από το βιβλίο του Σ. Σταυρίδη, «η Συμβολική Σχέση με τον Χώρο»:

«Από εδώ προκύπτει ότι μια μεγάλη κατηγορία εμβληματικών σημείων είναι εκείνα που ονομάζουμε μνημεία. Ουσία της μνημειακότητας είναι πράγματι η συμπύκνωση, μέσα από μια αφαίρεση καθόλου αθώα, ενός γεγονότος και η αντιπροσώπευσή του από τη μορφή του μνημείου. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μνημεία είναι από τους ισχυρότερους τρόπους να καταγραφεί μια κοινωνία την άποψη που έχει για την ιστορία της. Η αποτελεσματικότητα

¹⁶ Ernest Gellner, Έθνη και Εθνικισμός, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 23

¹⁷ Αντώνης Λιάκος, Πώς Στοχάστηκαν το Έθνος Αυτοί που Ήθελαν ν' Αλλάξουν τον Κόσμο, εκδ. Πόλις, σελ 52

της επιβολής των μνημείων είναι μεγάλη, γιατί η παρουσία τους στο χώρο δίνει σ' αυτά μια εμπειρικά επαληθεύσιμη υπόσταση: Είναι εκεί σαν απόδειξη της αλήθειας τους, μιας αλήθειας όμως που δεν απορρέει από τη φυσική αλλά από την εμβληματική τους υπόσταση. Η βάση της λειτουργίας των μνημείων βρίσκεται στην συγκάλυψη τις περισσότερες φορές του εμβληματικού τους χαρακτήρα, κάτω από την αθωότητα και την ευλογοφάνεια του ίχνους.¹⁸»

Τα μνημεία διατηρούν μια αίσθηση ιστορικής συνέχειας και κοινωνικής συνοχής: «Από τον 18^ο αιώνα, ταυτόχρονα με την χάραξη των συνόρων στην Ευρώπη, τη δημιουργία των εθνικών κρατών και τη γένεση των πρώτων μεγαλοπολέων, ξεκινάει και η συστηματική ενασχόληση με το ζήτημα της μνήμης.»¹⁹ Άρα αν δεχτούμε ότι η συνεκτική μνήμη σε νεωτερικές κοινωνίες είναι η εθνική μνήμη που συνενώνει τόσο ετερόκλητα άτομα και ομάδες υπό την κοινή καταγωγή ή Ιστορία, βλέπουμε ότι τα περισσότερα μνημεία συντελούν στο να κάνουν την εθνική μνήμη κάτι το υπαρκτό με υλικούς όρους.

Οι κοινωνικοί θεσμοί και οι ΙΜΚ, διαμορφώνουν για τα κοινωνικά υποκείμενα της εκάστοτε κοινωνικής ομάδας κοινές ιστορικές μνήμες. Τέτοιες κοινές μνήμες διαμορφώνουν συχνά το φασμα των πεποιθήσεών μας για μας ως συλλογική κοινωνία. Θεωρούμε δηλαδή ότι περίπου το παρελθόν μας, οι στόχοι μας, τα ιδανικά μας, και το μέλλον μας είναι κοινά. Από αυτή την άποψη, η συλλογική μνήμη μπορεί να ιδωθεί ως θεμελιώδης στην εθνική ταυτότητα και την ενότητα. Αυτές οι κοινές «μνήμες» είναι εγγενώς εκλεκτικές και, συνεπώς, εγγενώς κατ' εξαίρεση των πραγματικών γεγονότων, των ιδεών, και των μνημών συνολικά. Οι γυναίκες, οι μειονότητες, οι ομοφυλόφιλοι και οι λεσβίες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι ηλικιωμένοι, και οι φτωχοί, ιστορικά, έχουν κατασταθεί αόρατοι από πολλές «επίσημες μνήμες» του παρελθόντος. Από αυτή την άποψη, η συλλογική μνήμη αποτελεί τη βάση για αυτό που ο Gramsci ορίζει «ηγεμονία» σύμφωνα με την οποία ορισμένες ιδέες που είναι ευεργετικές σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων παρουσιάζονται σαν «κανονικά», όπως «πρέπει», όπως τα πράγματα οφείλουν να είναι (και ήταν πάντα). Έτσι, ακριβώς επειδή η μνήμη λειτουργεί διαλεκτικά «με άλλες ιδεολογικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές γενικότερα αφηγήσεις» και «η μνήμη είναι μια ενεργητική διαδικασία ανακατασκευής με βάση τα ίχνη του παρελθόντος, όπως τα μουσεία, τα μνημεία, τα σύμβολα ή ακόμη και τα σχολικά εγχειρίδια, τα λεξικά κ.ο.κ»²⁰. Άρα η μνήμη λειτουργεί με τρόπο «προσαρμοστικό» σε δυο επίπεδα:

1. σε επίπεδο χρονικό, δηλαδή τα άτομα αξιολογούν το παρελθόν σε σχέση με τον παρόν στο οποίο ζούν

¹⁸ Σ. Σταυρίδης, η Συμβολική Σχέση με τον Χώρο, εκδ. Κάλβος, σελ. 115

¹⁹ Σ. Σταυρίδης, μνήμη και εμπειρία του χώρου, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 169

²⁰ Μπενβενίστε – Παραδέλλης, Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 23

2. σε επίπεδο ιδεολογίας, αφού προσαρμόζουμε την κυρίαρχη ιδεολογία του παρόντος σε γεγονότα, ιδέες, άτομα, πράξεις κτλ. του παρελθόντος, ακόμη και σε περιόδους που αυτή η ιδεολογία ή ορισμένα μέρη που την απαρτίζουν, δεν υπήρχαν. (για παράδειγμα, ούτε η έννοια του έθνους-κράτους, ούτε η έννοια του κέρδους υπήρχαν απο πάντα, όμως σήμερα η αίσθηση των περισσότερων ατόμων για το παρελθόν φιλτράρεται μέσα απο τις κοινωνικές τους εμπειρίες).

2.ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

2.i Ο προσφυγικός πληθυσμός της κάτω Κόνιτσας

Το 1924, μετά την Μικρασιατική καταστροφή, 1.220.000 Έλληνες της Μικράς Ασίας, της ανατολικής Θράκης και λιγότεροι από την Βουλγαρία, ήρθαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες, μετά την συνθήκη για την «ανταλλαγή πληθυσμών» που υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Στην Κόνιτσα, που αφορά και η εργασία εγκαταστάθηκε μια ομάδα που προερχόταν από την Καππαδοκία, από το χωριό Μυστή (Μυστιλίδες). Αυτοί εγκαταστάθηκαν στην Κάτω Κόνιτσα, στα σπίτια που ως τότε διέμεναν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Κόνιτσας, πριν από την απελευθέρωση της Ηπείρου και την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι ο διαχωρισμός Κάτω Κόνιτσα – Πάνω Κόνιτσα είναι ακόμα ορατός. Ο αυτοπροσδιορισμός μέσα από τον ετεροπροσδιορισμό (Κονιτσιώτης - Πόντιος) συναντάται και από τις δύο πλευρές, κύρια όμως σε άτομα μεγάλης ηλικίας. Οι νεότεροι κάτοικοι ποντιακής καταγωγής της Κάτω Κόνιτσας, φαίνεται να έχουν πάψει να χρησιμοποιούν την ποντιακή διάλεκτο των Μυστιλίδων, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις.

2.ii Ο ρόλος της περιοχής Κόνιτσας στον εμφύλιο πόλεμο

Στην Κόνιτσα πραγματοποιήθηκε μια από τις κρίσιμότερες μάχες του εμφυλίου πολέμου, αλλά και της Αντίστασης κατά της εισβολής των Ιταλών. Στις 25 Δεκεμβρίου του 1947, ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος (ΔΣΕ), εισέβαλλε στην Κόνιτσα για να την ανακηρύξει πρωτεύουσα της «κυβέρνησης του βουνού», μετά την αποτυχία να κάνει κάτι τέτοιο στα Γρεβενά και το Μέτσοβο. Έτσι παρατάχθηκαν συνολικά 2.200 άντρες από την μεριά του ΔΣΕ και 1300 για την υπεράσπιση της πόλης, σύμφωνα με τον Δημήτρη Βλαντά, στο βιβλίο «Εμφύλιος Πόλεμος, 1945-1949». Πολλοί από αυτούς ήταν μέλη της πολιτοφυλακής (ΜΑΥδες). Το σημαντικό όμως είναι να δούμε πώς αυτή η μάχη εγείρει μνήμες στα άτομα, πώς οι άνθρωποι – υποκείμενα διαμορφώνουν και δομούν τον λόγο τους γύρω από αυτό το γεγονός, πώς ενίοτε σιωπούν σαν να «φρουρούν» «σφραγισμένο» αυτό το κομμάτι του παρελθόντος που οι ίδιοι διαμόρφωσαν ως δρώντα υποκείμενα.

3. ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ – ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΤΟΠΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Πριν μπούμε στην μελέτη της κάθε κατηγορίας μνημείων της Κόνιτσας ξεχωριστά, αξίζει να δούμε κάποια γενικά στοιχεία που αφορούν την μεθοδολογία: Οι συνεντεύξεις έγιναν σε άτομα με διαφορετική ηλικία και φύλο, για να διαπιστωθεί το κατα πόσο οι μνήμες των ατόμων διαφέρουν, για τα ίδια ζητήματα, ανάλογα με αυτά τα δυο κοινωνικά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, οι πληροφορητές μου ήταν ένας ηλικιωμένος πρόσφυγας (2^{ης} γενιάς), τρεις γυναίκες περίπου 50 ετών, 2 γυναίκες 35 ετών περίπου και δύο ηλικιωμένοι κάτοικοι της πάνω Κόνιτσας. Βέβαια, οφείλω να πω ότι μίλησα και με έναν μαθητή της 2ας Λυκείου και άλλους κατοίκους της Κόνιτσας, όχι όμως τόσο εκτεταμένα.

3.i Μνημεία που αφορούν την Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο

Στην Κόνιτσα υπάρχει πληθώρα μνημείων που αφορούν την Αντίσταση και σε μεγαλύτερο βαθμό τον εμφύλιο πόλεμο, λόγω του ρόλου που διαδραμάτισε αυτή η πόλη στις δύο αυτές πολεμικές περιόδους. Αυτά τα μνημεία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μνημεία τοπικής μνήμης, που υπερβαίνουν όμως τον τοπικό τους χαρακτήρα και φτάνουν στην σφαίρα του εθνικού. Τοπικά χαρακτηρίζονται γιατί όλοι οι πληροφορητές έχουν είτε ζωντανές είτε ακουστικές μνήμες για τα γεγονότα που αφορούν γεγονότα τα οποία συνέβησαν στην Κόνιτσα (Μια απο τους πληροφορητές ισχυρίστηκε ότι η αξία που έχει για εκείνη το μανσωλείο των πεσόντων του '40 είναι ότι «τα γεγονότα αυτά όσο να 'ναι έγιναν στο τόπο μας»). Όπως προαναφέρθηκε, η ήττα των κομμουνιστών στην προσπάθεια εισβολής τους στην Κόνιτσα, υπήρξε καθοριστική για την έκβαση του εμφυλίου. Έτσι λοιπόν, στα μνημεία της Κόνιτσας δεν μπορεί να γίνει σαφής διαχωρισμός μεταξύ εκείνων που αφορούν την Αντίσταση ή τον εμφύλιο, αφού τα περισσότερα αφορούν και τα δυο. Εξαιρέσεις αποτελούν τα μνημεία αυτά που έχουν στηθεί από πρωτοβουλία ατόμων που εντάσσονται στον αριστερό χώρο, και οργανώσεων όπως η ΠΕΑΕΑ, τα οποία και είναι εκτός της Κόνιτσας και δε θα μας απασχολήσουν εκτενώς. Σε αυτά τα μνημεία όμως παρατηρούμε ότι αποσιωπάται πλήρως ο εμφύλιος, και το βάρος δίνεται στην Εθνική Αντίσταση. Γενικά όσοι απο τους πληροφορητές μου ήταν ενταγμένοι στην Αριστερά την περίοδο του εμφυλίου, μιλούν μόνο για τη δράση τους την περίοδο της κατοχής. Τα μνημεία για την περίοδο της Αντίστασης και του εμφυλίου είναι:

1. Το μνήμείο μπροστά απο το δημαρχείο της πόλης, αναφέρεται στην μνήμη κάποιων πεσόντων από την Κόνιτσα κατα την περίοδο της Αντίστασης, και δεν κατάφερα να συγκεντρώσω στοιχεία ούτε για τον κατασκευαστή, ούτε για την χρονολογία της τοποθέτησής του. (φωτ. 1)

2. Το Στρατιωτικό μασωλείο Κονίτσης, που αφορά πεσόντες του εμφύλιου, κοντά στην Αναγνωστοπούλειο Γεωργική Σχολή, δυτικά της πόλης, που στήθηκε στην περίοδο '73-'79 (φωτ. 2)
3. Το μασωλείο πεσόντων «υπέρ βωμών και εστιών του έθνους», στην θέση «Άγιος Αθανάσιος», βορειοανατολικά της Κόνιτσας, έχει να κάνει με τον πόλεμο του 1940 και κατασκευάστηκε το 1946 (φωτ. 3)
4. Η προτομή του υπολοχαγού Αλέξανδρου Διάκου που «έπεσεν ηρωϊκώς» την 1^η νοεμβρίου 1940 (φωτ. 4)
5. Τέλος, το μνημείο στο νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, όπου έχουν ενταφιαστεί κάποιοι πεσόντες απο την μάχη της Κόνιτσας, κατα τον εμφύλιο πόλεμο. (φωτ. 5)

Το κύριο μέρος της ενότητας αυτής θα είναι κοινό για όλα τα μνημεία της πρώτης κατηγορίας, αφού είναι δύσκολο να κωδικοποιήσει κανείς τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων, τόσο αυστηρά, ώστε να απομονώσει στοιχεία που αφορούν το ένα ή το άλλο μνημείο αυτής της κατηγορίας. Οι πληροφορητές μου μιλούσαν για αυτά τα μνημεία σαν να αντιπροσωπεύουν για αυτούς την ίδια μνήμη.

Η Αντίσταση και ο εμφύλιος είναι για πολλούς ηλικιωμένους κατοίκους της Κόνιτσας ατομική, ζωντανή μνήμη και όχι κοινωνική ή εθνική, αφού πολλοι απο τους πληροφορητές είχαν και οι ίδιοι συμμετάσχει σε αυτούς τους πολέμους. Αλλά και αυτοί που δεν έχουν συμμετάσχει οι ίδιοι, έχουν ακούσει για τις διάφορες μάχες στην γύρω περιοχή, έχουν παίξει ως παιδιά στα ακριβή σημεία όπου έγιναν οι μάχες, έχουν παρευρεθεί σε μνημόσυνα που γίνονταν στα μνημεία και γενικά έχουν πληθώρα απο μνήμες που σχετίζονται όχι με τα μνημεία, αλλά με τις μνήμες που αυτά θέλουν να διατηρήσουν ζωντανές. Ο εμφύλιος φαίνεται να είναι ένα ζήτημα που αποφεύγουν να αναφέρονται όλοι, αλλά με μεγαλύτερη επιμονή αυτοι που έλαβαν μέρος σε αυτόν. Μια κυρία περίπου 50 ετών μου είπε οτι ούτε καν στα παιδιά τους δεν μιλούσαν για τον εμφύλιο οι εμπλεκόμενοι στην μάχη της Κόνιτσας εκατέρωθεν. Πάντως σε γενικές γραμμές, όταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, γινόταν αναφορά στον εμφύλιο, όλοι οι πληροφορητές μου ξεκινούσαν με την ευχή «να μην ξαναγίνει τέτοιος πόλεμος», «αδερφια σκότωναν αδέρφια» κοκ.

Τα μνημεία που δεν έχουν όπως φαίνεται μεγάλη σημασία για τους πληροφορητές μου είναι αυτό που βρίσκεται μπροστά απο το Δημαρχείο της πόλης (αξίζει να σημειωθεί οτι αυτό είναι το μόνο μνημείο αυτής της κατηγορίας, που δεν έχει στήσει ο στρατός), και η προτομή του υπολοχαγού Αλέξανδρου Διάκου. Για το πρώτο το μόνο που μου είπαν είναι οτι αφορά κάποιους πεσόντες το '40-'41 και οτι είναι «απλά ένα μνημείο». Το αντιμετώπιζαν όλοι ουδέτερα και οι περισσότεροι αγνοούσαν ακόμη και την ίδια την ύπαρξή του. Το ίδιο συνέβαινε και με το δεύτερο, εύλογα ίσως λόγω της θέσης του, όπου είναι δύσκολο να το δει κανεις (μέσα στο στρατόπεδο).

Θα μπορούσαμε γενικά να πούμε, ότι ένα μνημείο αποτελεί αφορμή για μνήμες κυρίως όταν συνοδεύεται από κάποια τελετουργία, είτε θρησκευτική (μνημόσυνα κτλ.) είτε άλλη (επέτειος, κατάθεση στεφάνων κτλ.). Όταν όμως ρωτούσα για το μνημείο π.χ στο νεκροταφείο ή για το στρατιωτικό μαυσωλείο, οι πληροφορητές μου στο σύνολό τους, ανέβαζαν τον τόνο της φωνής τους και έδειχναν μια δυσαρέσκεια. Αυτό συμβαίνει γιατί το μνημείο στο νεκροταφείο έχει αποτελέσει πολλές φορές το «μήλον της έριδος» για πολλούς κατοίκους της Κόνιτσας, λόγω της επιγραφής και του περιεχομένου που έχει. Συγκεκριμένα η επιγραφή του είναι: «ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΩΝ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΗΡΩΙΚΗΝ ΜΑΧΗΝ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩ – ΣΥΜΜΟΡΙΤΩΝ ΕΧΘΡΩΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ». Εύλογα λοιπόν έχουν υπάρξει πολλές αντιδράσεις για το μνημείο αυτό και κυρίως λόγω της «γιορτής της Κόνιτσας» κάθε πρώτη Κυριακή κάθε νέου έτους, οπότε και γινόταν μια μνημόσυνη δέηση στο μνημείο, οργανωμένη από επίσημους φορείς, όπως η εκκλησία και ο στρατός. Οι εκδηλώσεις αυτές σταμάτησαν το '81, σύμφωνα με τους πληροφορητές μου, τουλάχιστον με επίσημη έγκριση, αλλά συνεχίζονται μέχρι σήμερα με ανεπίσημη μορφή. Σ' αυτές συμμετέχουν κάποιοι κάτοικοι της Κόνιτσας, και μισθώνονται πούλμαν από ακροδεξιές ομάδες, όπως η ΣΦΕΒΑ, για να παρακολουθήσουν την δέηση. Επίσης συμμετέχει και κάποιος βουλευτής δεξιού κόμματος, τον οποίο και δεν κατονόμασαν οι πληροφορητές μου. Έχει γίνει επανηλλειμένα προσπάθεια από κάποιους κάτοικους να γίνει μια άλλη γιορτή για να τιμάει τους «άλλους», όπως μου είπε χαρακτηριστικά ένας από τους πληροφορητές, τους αριστερούς δηλαδή, αλλά έχει εμποδιστεί αυτή η προσπάθεια από την Μητρόπολη. Μάλιστα μου μίλησε για μια χρονιά που ένας ιερέας είχε δεχτεί να κάνει την δέηση, αλλά σύντομα υπο την πίεση της Μητρόπολης, άλλαξε γνώμη. Ο ρόλος άλλωστε της μητρόπολης είναι σημαντικός για τα δημόσια πράγματα της Κόνιτσας, όπως φαίνεται στην ενότητα για τα μνημεία που έχει στήσει αυτή. Όλοι οι πληροφορητές μου, είτε πολέμησαν με τον στρατό, είτε με τον ΔΣΕ, επέμεναν στο ότι το σωστό θα ήταν να γίνεται μια δέηση για όλους τους πεσόντες, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης. Γενικά αυτό που διαπιστώνει κανείς όταν μιλάει με κατοίκους της Κόνιτσας για αυτό το μνημείο και την μνημόσυνη δέηση που γίνεται εκεί, είναι ότι ντρέπονται για την γιορτή αυτή, μαλιστα πολλοί την αποκαλούν «γιορτή του μίσους». Μόνο ένας από τους πληροφορητές μου, που είχε υπηρετήσει στην πολιτοφυλακή κατά την μάχη της Κόνιτσας, μου είπε ότι όλοι αυτοί διαστρεβλώνουν την ιστορία και δεν έχουν ζήσει τα γεγονότα όπως εκείνος. «να πουν, έλα δώ, κι εγώ έφταιξα κι εσύ έφταιξες, έλα τώρα να κάνουμε μια κοινή αυτή (δέηση), γιατί πέσαν παιδιά κι απ' τους μεν κι απ' τους δε», είναι τα ακριβή λόγια του. Βλέπουμε λοιπόν ότι το αίτημα για μια κοινή δέηση μπαίνει και από τα δυο στρατόπεδα της διαμάχης, ίσως σε μια προσπάθεια για την ανάκτηση της χαμένης κοινωνικής συνοχής.

Το ίδιο το μνημείο έχει στηθεί εκεί από μετά πρωτοβουλία του στρατού, και αναφέρεται σε πεσόντες μόνο από τον Ελληνικό Στρατό. Αυτό ενοχλεί πολλούς Κονιτσιώτες αφού «Έλληνες ήταν και οι άλλοι», σύμφωνα με τα λόγια μιας συνεντευξιαζόμενης και «απλά είχαν μια άλλη ιδέα». Η λέξεις

«αυτοί», οι «άλλοι», «εμείς» και αυτοί που ακούστηκαν απο όλους σχεδόν τους πληροφορητές για να αντικαταστήσουν τα επίθετα «Αριστεροί», «Δεξιοί», δείχνουν ίσως την τραυματικότητα του γεγονότος του Εμφυλίου και για τα δύο στρατόπεδα στο επίπεδο των απλών ανθρώπων. Πόσο μάλλον στο επίπεδο των αριστερών Κονιτσιωτών, οι οποίοι καλέστηκαν να εισβάλλουν στην ίδια τους την πόλη. Ακόμα και οι συμμετέχοντες στον εμφύλιο δεν αυτοχαρακτηρίζονται με πολιτικό τρόπο, αλλά αφήνουν εντέχνως να εννοηθεί ποια είναι η πολιτική τους τοποθέτηση. Ένα αποσπασμα απο έναν πληροφορητή που πολέμησε με τον ΕΛΑΣ με το φανερώνει περίτρανα:

«Εγώ ημουν μ'αυτούς π'πολεμούσαν και πριν πιδάκ' μου. Οχ' μ' αυτνους π' πολεμήσαν μιτά τ' Βάρκιζα»

Κάτι αντίστοιχο, όχι όμως σε τόσο μεγάλο βαθμό, συμβαίνει και με το μαυσωλείο του Στρατού, κοντά στην Αναγνωστοπούλειο Γεωργική Σχολή. Είναι ένας μεγάλος χώρος όπου δεσπόζει μια στήλη περίπου 4 μέτρων με την επιγραφή :

«ΚΑΛΑΜΑΣ-ΕΛΑΙΑ-ΠΙΝΔΟΣ 1940-41
ΓΡΑΜΜΟΣ-ΖΑΓΟΡΙΑ-ΜΟΥΡΓΚΑΝΑ-ΚΟΝΙΤΣΑ 1946-49»

Εκεί υπάρχει και ένα οστεοφυλάκιο με τα οστά κάποιων πεσόντων, τα οποία δεν έχουν όλα αναγνωριστεί. Εκεί γινόταν παλιότερα μια δέηση, με συνοδεία στρατιωτικού αγήματος «υπερ αναπαύσεως των ψυχών». Για το μνημείο αυτό, ενδιαφέρον έχει η μαρτυρία μιας γυναίκας που ήταν μαθήτρια την περίοδο της δικτατορίας, η οποία αρχικά μου είπε οτι αυτό το μνημείο ήταν για το 40-41, αργότερα θυμήθηκε και τον εμφυλιοπολεμικό χαρακτήρα του:

«Δεν ξέραμε τίποτα, όλα ήταν υποχρεωτικά τότε, γι αυτό πηγαίναμε 29 Αυγούστου (επέτειος της μάχης του Γράμμου). Στα χρόνια τα δικά μας ήταν όλα υποχρεωτικά. Κατηχητικό, εκκλησία την Κυριακή, στολή,... » Η γυναίκα αυτή εν ολίγοις λέει οτι οι επισκέψεις των σχολείων στα μνημεία αυτά είχαν λίγο – πολύ καταναγκαστικό χαρακτήρα για τους μαθητές. Σήμερα όμως η ίδια κυρία, ισχυρίζεται οτι τα μνημεία αυτά έχουν εθνική αξία και πως οι σημερινοί μαθητές δυστυχώς δεν ξερουν τιποτα γύρω απ' αυτά. Ίσως ο καταναγκασμός του σχολείου σε συνδυασμό με την συνεχή αντικομμουνιστική προπαγάνδα της δικτατορίας, να έχει οδηγήσει ανθρώπους της γενιάς αυτής να πέφτουν συχνά σε αντιφάσεις (απο τη μια ο καταναγκασμός ενός μαθητή ως κατακριτέα πράξη, απο την άλλη όμως και η σημερινή κατάσταση ως επίσης κατακριτέα). Μια πληροφορήτρια μου είπε για αυτό το μνημείο οτι το μόνο που της έρχεται στο νου οταν το αντικρύζει είναι οι σχολικές μνήμες απο τις γιορτές που πήγαινε οταν ήταν μαθήτρια. Βέβαια, υπάρχουν και μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες το μνημείο αυτό έχει μεγάλη σημασία για τη διατήρηση της μνήμης του πολέμου 40-41 και είναι απαραίδεκτο που σταμάτησαν να γίνονται οι δεήσεις με επίσημο τρόπο.

Το μασωλείο στο ύψωμα Αγίου Αθανασίου, είναι το μνημείο για το οποίο όλοι συμφωνούν ότι είναι αντικειμενικό και δεν παίρνει μέρος υπέρ του ενός ή του άλλου στρατοπέδου του εμφυλίου, ίσως γιατί έχει στηθεί το 1946, δηλαδή πριν τη μάχη της Κόνιτσας. Εκεί γίνονται οι καταθέσεις στεφάνων από τους μαθητές κάθε 28^η Οκτωβρίου σήμερα. Βέβαια κάποιιοι μου είπαν μιλώντας για την απαξίωση των μνημείων που παρατηρείται σήμερα: «πάει αντιπροσωπεία και όχι όλο το σχολείο... έχουν γίν' όλα τυπικά».

Πάντως το πιο κάτω απόσπασμα απο μια συνέντευξη σε ένα άτομο που υπηρέτησε σαν εθελοντής στην εφηβεία του με τον στρατό φανερώνει την σχέση της ατομικής μνήμης με τα μνημεία ως αναπαράσταση ενός ιστορικού γεγονότος.

«Τι να το κάνω; Τι πως νιώθω; Μια θλίψη, η οποία δεν περιγράφεται. Κι όταν δεν είσαι παθών, για να σ' πω και τ' αυτό, δε σου κάνει και τόσο αυτό. Κατάλαβες; Ενώ όταν τα ξέρς όλα τα πράματα ή έχασες έναν άνθρωπο δικό σου, τότε σε πιάν' ρίγος. Κατάλαβες; Σε πιάν' ρίγος, πραγματικό ρίγος, όχι ρίγος αυτό. Διοτι τά ζησες με τα μάτια σου. Κατάλαβες; Δε μπορεί τώρα εσύ να μου πεις ω ρε φίλε δεν ήταν έτσ' ή δεν έκαν' έτσ'. Κάποια στιγμή εγώ τα ζησα . . . Αλλά πολλές φορές δεν τα βάζουν, τα βάζουν κι εκεί που τους συμφέρ' τα λένε, εκεί που δεν τους συμφέρ' . . . τα κόβουν να πούμε... Κοίταξε τώρα τα μνημεία είναι κατα τύπον να πούμε, δεν τα τηρούν όλοι. Δεν ξέρουν την ιστορία αυτών των πραγμάτων διοτι τη διαστραβλώνουν σου χω πει εκατό χιλιάδες φορές. Ελα δω κι εσύ έκανες κι εγώ έκανα. Ελα δω να μη τα ξανακάνουμε.»

3.ii Μνημείο για τους πρόσφυγες

Το μνημείο που αφορά τους πρόσφυγες είναι στην Κάτω Κόνιτσα και απεικονίζει ένα εργαλείο που χρησιμοποιούσαν οι παπλωματάδες, που ήταν και το κύριο επάγγελμα των Μυστιλίδων (απο το χωριό Μυστή της Καππαδοκίας) προσφύγων. Αυτό το εργαλείο πια δεν χρησιμοποιείται στην Κόνιτσα, αλλά έχει γίνει ένα σύμβολο για τους πρόσφυγες της πόλης. Το μνημείο αυτό έχει στηθεί πριν από 3-4 χρόνια με πρωτοβουλία του συλλόγου Μυστιλίδων προσφύγων «οι Ρίζες». Οι πόντιοι κάτοικοι της Κόνιτσας φαίνεται να μην μιλούν πια την διάλεκτο που μιλούσαν οι πρόγονοί τους στην Καππαδοκία (Μυστιλιδικά), με λίγες εξαιρέσεις, κυρίως ηλικιωμένων. Η συζήτηση γύρω από το μνημείο ανέσυρε στους πληροφορητές μου μνήμες κυρίως σε σχέση με την υποδοχή που δέχτηκαν απο τους Κονιτσιώτες. Μάλιστα ένας ηλικιωμένος μου είπε με λυγμούς τα εξής: Όχι μόνο δεν χάρηκαν πού ρθαμε εδώ οι Κονιτσιώτ', μας έβριζαν κιόλα. Καταλαβαίνεις; Καλύτερα αγαπούσαν τους Τούρκους, περίξ εμάς... Κι ακόμα αυτό που σου

πα, αυτό, αυτο ακόμα, εγώ πήρα ντόπια γυναίκα, η κοπέλα πήρε ντόπιον άντρα, καλά, οι δυο αδερφές πήραν απ τη δική μας τη φυλή, πολλοί. Κι ακόμα να συνεχάν να λέν αυτό το πράγμα. Να παίρνουν δικά μας παιδιά να κοιμάνται σ ένα στρώμα, να αγκαλιάζονται, Ντουντούμης²¹ δεν είναι; Γιατί, γιατί τον αγκαλιάζεις; Αυτό δεν το δέχομαι Θοδωρή. Πρόσφυγας το δέχομαι». Αξιοσημείωτο είναι πάντως πως νομίζει κανείς ότι οι πρόσφυγες ζουν σ' άλλη πόλη. Είναι αυστηρός ο διαχωρισμός της πάνω Κόνιτσας με την κάτω. Οι πρόσφυγες συχνάζουν κυρίως σε δικά τους καφενεία στο κατω μέρος της πόλης. Αυτός ο διαχωρισμός γίνεται και απο τις δυο πλευρές, ενώ ακόμα και σήμερα, οι κάτοικοι της πάνω Κόνιτσας, μιλούν με σκληρά λόγια για τους πρόσφυγες. Όταν ζήτησα απο έναν μάλιστα να μου πει τι σημαίνει ντουντούμ, που αποκαλούσαν τους πρόσφυγες, μου είπε: «Αυτοί ιδώ ηταν οι χειρότερ. Κλέφτις, ανεγκέφαλ', χαζοί. Αλλού ήταν προκομμέν' οι πρόσφυγες. Ιδώ σν' Κόνιτσα μας στείλαν τς χειρότερους. Έτσ' κι αυτό (το ντουντούμ) σημαίνει ανεγκέφαλ', χαζοί». Αντίθετα, ο πρόσφυγας πληροφορητής μου λέει: «Ηταν εργατικός κόσμος (Οι πρόσφυγες)...»

Εδώ βλέπουμε δυο μνήμες για το ίδιο γεγονός (την έλευση των προσφύγων), αντίθετες μεταξύ τους σε πάρα πολλά σημεία. Αυτό έχει να κάνει με την έλευση του Άλλου, του διαφορετικού, στη θέση των Τούρκων, ακόμα και στα σπίτια που ζούσαν οι Τούρκοι. Βέβαια σε πολλές περιπτώσεις και απο τις δύο πλευρές άκουσα για «ομαλή ένταξη» των προσφύγων, για ειρηνική συμβίωση με τους ντόπιους, κοκ. Αυτές δεν μπορεί παρα να αντιπροσωπεύουν την «επίσημη εντολή για λήθη», μεσα απο τους ΙΜΚ. Η ταυτότητα του Κονιτσιώτη σήμερα, συντίθεται σε συνδυασμό με την ταυτότητα του πρόσφυγα και έτσι παραγκωνίζονται απο τη μνήμη ολα τα δεδομένα που εμποδίζουν αυτή τη διαδικασία σύνθεσης. «Η ταυτότητα αυτή (του ατόμου, που είναι ταυτόχρονα μέλος και του κοινωνικού συνόλου) διαμορφώνεται καθοριστικά απο τη μνήμη, προϋποθέτει μια μακρά και συνεχή διαδικασία λήθης όλων εκείνων των δεδομένων που θεωρήθηκε σκόπιμο να απωθηθούν, να θαφτούν, να σβηστούν.»²²

Φαίνεται ότι αυτό το μνημείο δεν παίζει κανέναν ρόλο για τους μη πρόσφυγες κατοίκους της Κόνιτσας. Όλοι οι πληροφορητές μου που δεν είχαν προσφυγική καταγωγή, μου είπαν να πάω να ρωτήσω τους πρόσφυγες, αφού δεν θεωρούν ότι σχετίζονται με κάποιον τρόπο με αυτούς.

3.iii Μνημεία της Μητρόπολης Δρυινοπούλεως

Στην Κόνιτσα, η Μητρόπολη φαίνεται να παίζει μεγάλο ρόλο σε πολλές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Δεν είναι τυχαίο που το γηροκομείο, το μαθητικό οικοτροφείο, αλλά και το ορφανοτροφείο της πόλης είναι υπό τον έλεγχό της. Στο παρελθόν φαίνεται να ασκούσε έλεγχο και στην εκπαιδευτική

²¹ Χαρακτηρισμός των κατοίκων της πάνω Κόνιτσας στους πρόσφυγες. Ένας πληροφορητής, κάτοικος της πάνω Κόνιτσας μου είπε ότι σημαίνει ανεγκέφαλος, χαζός

²² Σ. Σταυρίδης (επιμ.), Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου, εκδ. Αλεξάνδρεια, σελ. 166

διαδικασία, αφού, όπως μου είπαν πολλοί πληροφορητές, ακόμα και οι καθηγητές του γυμνασίου της πόλης επι δικτατορίας, ήταν άτομα του κύκλου του Μητροπολίτη Σεβαστιανού, του οποίου έχει στηθεί ανδριάντας στην πόλη το 1996, τη χρονιά δηλαδή του θανάτου του. Ο Σεβαστιανός υπήρξε υπέρμαχος των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στην Νότιο Αλβανία και «ασκούσε επιρροή σε πολιτικούς ηγέτες της χώρας σε σχέση με αυτό. Δεν είναι τυχαίο που στην κηδεία του ήρθε ο Μητσοτάκης» και «σε κάθε γιορτή που γινόταν στα μνημεία έκανε αναφορά στη Βόρειο Ηπειρο» μου είπε ένας συνεντευξιαζόμενος, ενώ πολλοί άλλοι άφησαν να εννοηθεί ότι ο Σεβαστιανός διευκόλυνε την δράση φασίζουσων ομάδων, όπως η ΣΦΕΒΑ. Είναι αξιοσημείωτο το ότι στις γιορτές που γίνονταν στα μνημεία του εμφυλίου, ο Σεβαστιανός εκφωνούσε λόγο και όχι κάποιος στρατιωτικός ή πολιτικός ηγέτης. Επίσης και στο κήρυγμα που έκανε στην κυριακάτικη λειτουργία, έκανε εκτενείς αναφορές στο ζήτημα αυτό. Επίσης οργανώνονταν και απο το σχολείο εκδρομές στην Κακαβιά, όπου είναι τα ελληνοαλβανικά σύνορα, όπου τραγουδούσαν πατριωτικά τραγούδια, σύμφωνα με μια πληροφορήτρια. Βλέπουμε λοιπόν να συνδέεται η θρησκευτική με την πολιτική εξουσία στην Κόνιτσα, αφού ο Σεβαστιανός, εκτός απο εκκλησιαστικός ηγέτης, θεωρείται και υπερασπιστής των εθνικών συμφερόντων. Οι πληροφορήτρια που μου είπε πως εκτιμάει το έργο του Σεβαστιανού, μου είπε επίσης ότι πολλοί δεν το αναγνωρίζουν, λόγω του ότι «ηταν καυστικός ο λόγος του» και «περνούσε ο λόγος του» στους κατοίκους. Και για αυτό το μνημείο λοιπόν, υπάρχουν διαφωνίες μεταξύ των κατοίκων της Κόνιτσας. Βέβαια οι διαφωνίες δεν αφορούν το μνημείο αυτό καθ' αυτό, αλλά αυτόν που απεικονίζει. Απο έναν πληροφορητή μου χαρακτηρίστηκε φασίστας, ενώ από άλλους Άγιος. Αλλά ακόμη και μια κυρία που επικροτούσε αυτόν και το έργο του, όταν ήταν μαθήτρια και ζούσε στο εκκλησιαστικό οικοτροφείο, ένιωθε σαν «έγκλειστη σε φυλακή». Άλλωστε, έχει αναφερθεί ότι είναι αυτός που δεν δεχόταν να γίνονται ούτε κοινές μνημόσυνες δεήσεις κομμουνιστών – στρατιωτών πεσόντων, αλλά ούτε και κομμουνιστών ανεξάρτητα απο την άλλη.

Η προτομή του πατριάρχη Αθηναγόρα, έχει χρηματοδοτηθεί απο την Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών και βρίσκεται στον προαύλιο χώρο του ναού του Αγίου Νικολάου, είναι άλλο ένα μνημείο για το οποίο οι κάτοικοι δεν φαίνεται να ενδιαφέρονται, αφού και για αυτό κανένας δεν μου μίλησε εκτεταμένα. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόνο ένας απο όλους τους συνομιλητές μου ήξερε ότι υπάρχει. Το μόνο που μου είπε είναι ότι ο Αθηναγόρας πήγαινε σχολείο στην Κόνιτσα και γι' αυτό στήθηκε εκεί η προτομή του.

3.iv Η προτομή της Φρειδερίκης

Ένα ακόμη μνημείο για το οποίο δεν έκαναν λόγο οι περισσότεροι απο τους συνομιλητές μου, ηείναι αυτό της βασίλισσας Φρειδερίκης, το οποίο ήταν μέχρι το 1971 στην κεντρική πλατεία, οπότε και αφαιρέθηκε απο το καθεστώς της 21^{ης} Απρίλη. Κάποιος πληροφορητής μου είπε πως υπάρχει ακόμη στις αποθήκες της μητρόπολης, πράγμα που αποδείχθηκε αδύνατον να επιβεβαιωθεί. Η προτομή στήθηκε στην πλατεία απο τον στρατό, αμέσως μετά

τον εμφύλιο πόλεμο, για να τιμήσει την επίσκεψη της Φρειδερίκης στην Κόνιτσα, αμέσως μετά την μάχη που έγινε εκεί το 1947. Γενικά είναι ακόμα ένα μνημείο για το οποίο μου μίλησε μόνο ένας πληροφορητής, λέγοντας μου χαρακτηριστικά «Γιατί να το βγάλουν να πούμε, ποιον πείραζε;».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όταν ρωτάει κανείς τους κατοίκους της Κόνιτσας για τα μνημεία της πόλης, συνήθως απαντάνε για αρχιτεκτονικά μνημεία, ή μουσειακά εκθέματα. Αντιμετώπισα μεγάλη δυσκολία ακόμη και στο στάδιο του εντοπισμού των μνημείων, αφού σε μια πρώτη φάση μου υποδεικνύαν σαν μνημεία το σπίτι της Χάμκως, μητέρας του Αλή Πασά που ζούσε στην Κόνιτσα, το τζαμί ή το ενετικό φρούριο και σε δεύτερη φάση, όταν πια ρωτούσα για «αγάλματα», με παρέπεμπαν σε κάποια εκθέματα από ένα συμπόσιο γλυπτικής που είχε γίνει στην πόλη.

Όταν τελικά εντόπισα τα μνημεία που αφορούν την εργασία, είδα ότι το πρώτο συμπέρασμα που μπορεί εύκολα να βγάλει κανείς είναι ότι τα μνημεία της Κόνιτσας, αποκρυσταλλώνουν μια μνήμη εθνική, με εξαίρεση αυτό των προσφύγων. Ακόμη και ο ανδριάντας του Σεβαστιανού έχει έναν εθνικό χαρακτήρα, πράγμα που καταλαβαίνει κανείς από την επιγραφή του, που αναφέρεται εκτενώς στους «Έλληνες της Βορείου Ηπείρου». Ας επιστρέψουμε όμως στην αρχική υπόθεση της εργασίας. Οι ΙΜΚ φαίνεται να παίζουν τεράστιο ρόλο στα μνημεία και στην μνήμη των κατοίκων της Κόνιτσας. Όπως ειπώθηκε και πιο πάνω, τα μνημεία με μόλις μια εξαίρεση έχουν αναφορές ή αφορούν εξ'ολοκλήρου εθνικά ζητήματα. Οι κυρίαρχοι ΙΜΚ στην Κόνιτσα συγκεκριμένα φαίνεται να είναι το σχολείο, η εκκλησία και ο στρατός.

Ο στρατός έχει πάρει την πρωτοβουλία για το στήσιμο όλων των μνημείων που αφορούν τον εμφύλιο πόλεμο και την Αντίσταση, εκτός από ένα, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, το μνημείο για τους πεσόντες μπροστά από το δημαρχείο. Αυτό έχει στηθεί από τον σύλλογο των κονιτσιωτών που κατοικούν στην Αθήνα. Ακόμη και στις τελετές που γίνονταν παλιότερα, η παρουσία του στρατού ήταν κυρίαρχη, αφού υπήρχε διμοιρία στρατιωτών που συμμετείχε και εκφωνούνταν λόγοι από στρατιωτικούς ηγέτες.

Το σχολείο αποτελεί άλλον έναν τρόπο επινόησης μνήμης αφού «οι περισσότερες εμπειρίες μας ήταν μέσα από το σχολείο», όπως μου είπε μια από τους συνομιλητές μου. Ειδικά στην περίοδο της δικτατορίας το σχολείο στο οποίο και η παρέμβαση της εκκλησίας ήταν καθοριστική, ήταν ο μηχανισμός ο οποίος «μάθαινε» στα άτομα μέσω της διαπαιδαγώγησης την τοπική ιστορία. Μια τοπική ιστορία όμως καθοριστική για την εθνική ιστορία. Η εκκλησία, μέσω του μητροπολίτη Σεβαστιανού φαίνεται να ασκούσε καθοριστικό έλεγχο στην κοινωνική ζωή, τουλάχιστον στην περίοδο της δικτατορίας, όπως διαπιστώθηκε μέσα από τις συνεντεύξεις.

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς γιατί τα δυο μνημεία από τα 5 συνολικά για την περίοδο της Αντίστασης και του εμφυλίου δεν είναι εξίσου σημαντικά για τους πληροφορητές από τα υπόλοιπα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι σε αυτά τα δυο μνημεία δεν λαμβάνει χώρα κανενός είδους τελετουργική διαδικασία. Τα υπόλοιπα μνημεία όλοι τα θυμούνται σαν τόπους όπου με τελετουργικό τρόπο αναπαριστάται το παρελθόν, μέσα από τις γιορτές και τις επετείους. Και αυτή η παρατήρηση έχει διπλή σημασία. Από τη μια η τελετουργία είναι θρησκευτική, αφού σε όλα τα μνημεία γίνονται οι

μνημόσυνες δεήσεις απο ιερείς και απο την άλλη είναι μνημονική, αφού αφορά εθνικά ζητήματα. Η συμμετοχή του σχολείου στα τελετουργικά φαίνεται να είναι καθοριστική για την εθνική μνήμη της κοινωνίας, αφού αν δει κανείς τις μαρτυρίες των ατόμων που έχουν παρευρεθεί στις επίσημες γιορτές των μνημείων ως μαθητές, σε σύγκριση με τις μαρτυρίες άλλων που έχουν πάει στο σχολείο μετά απο την παύση των επίσημων εορτών (οπότε και έπαψε να είναι υποχρεωτική η συμμετοχή των μαθητών) θα δει οτι για τα άτομα της δεύτερης κατηγορίας τα μνημεία δεν έχουν μεγάλη σημασία. Χαρακτηριστικά ένας σημερινός μαθητής της 2ας λυκείου μου είπε οτι τα μνημεία τον αφήνουν αδιάφορο, όπως και όλους σχεδόν τους συμμαθητές του.

«Τα άτομα είναι αυτά που θυμούνται, αλλά τα άτομα ως μέλη κάποιας κοινωνικής ομάδας». Αυτός ο ισχυρισμός του Halbwachs φαίνεται να επαληθεύεται περίτρανα απο τα αποτελέσματα της έρευνας. Ελάχιστες ήταν οι φορές που κάποιος μου μιλούσε σε πρώτο ενικό πρόσωπο. Το πρώτο πληθυντικό με τις διαφορετικές χρήσεις του (εμείς οι αριστεροί, εμείς οι εθνικόφρονες, εμείς οι πρόσφυγες, εμείς οι Έλληνες) χρησιμοποιήθηκε απο τους πληροφορητές μου κατα κόρον.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Τα Χριστούγεννα του 1947, ενώ πήγαμε στην εκκλησία, για να κάνουμε Χριστούγεννα, με το χτύπημα της καμπάνας, δεχτήκαμε τα πρώτα πυρά απ', απ' τς συμμορίες. Με πυροβόλα, τα οποία ήταν πίσω απ' το Λυκόμορο, δηλαδή, εδώ είναι ο Σαραντάπορος, είναι τ'αλβανικό, είχαν μπει ήταν εκεί σε περίπτωση αυτό, να φύγουν για να πάν στο αλβανικό μέρος. Δε ξέραμε τι έγινε να πούμε, ούτε ξέραμε τι γινόταν. Εν τω μεταξύ, μονάδες δικές τους // Το βράδυ έγινε αυτό δηλαδή; // Ναι, το βράδ'. Το βράδ χτυπηθήκαμε, 12 η ώρα που λέει που ν' τ' αυτό, χτυπηθήκαμε. // Χτυπήσαν απ' εδώ // Ήρθαν απ' εδώ και μας κλείσαν μέσα με το σκοπό να πούμε να καταλάβουν τη Κόνιτσα, εδώ ήταν περίπου, 8 χιλιάδες και γιατί όλα τα χωριά, τα βλαχοχώρια και τα πάντα είχαν μαζευτεί όλα δώ. Κατάλαβετε; Και μας είχαν κλεισμένους, δεν είχαμε απο πούθε να φύγουμε, κατάλαβες; Είχαν έρθ' και προχώρησαν, αυτοί, τα στρατεύματα τα δικά τς να πούμε, οι αντάρτες είχαν προχωρήσ' κι ήταν, που να σ' πώ τώρα, που είναι κάτω το γυμνάσιο, δεν ξέρω αν το χς υπόψη σου να πούμε, ήταν το πυροβολικό το δικό μας στο ορφανοτροφείο, το πυροβολικό το δικό μας, το οποίο να πούμε αυτοί το χαν επισημάν' να πούμε και βάζαν... και το χτυπήσαν και σταμάτ'σαν, χτυπήσαν, επ... έπ'σαν, όχι μεσ' στο αυτό, αλλά σταμάτ'σαν οι δικοί μας να βάζουν. Και προχώρησαν στη γέφυρα κάτω του Αώου που είναι η στροφή, ήταν χωροφύλακες και στρατός μαζί, δεν τ'ν είχαν καταλάβ' τη γέφ'ρα. Το πολυβολείο ήταν εκεί έτσ', κι αυτοί μπήκαν ιδώ μέσα έτσ'. Κατάλαβες; Εμείς είμαστε αποκλεισμέν', θέλαμε δε θέλαμε, έπρεπε να πολεμήσουμε. Κατάλαβες, δε δε γινόταν διαφορετικά. Τ'Αγίου Βασιλείου, αφού δε μπόρεσαν να σπάσουν αυτοί μέσα, γιατί είχαν καταλάβ' τη μισή την Κόνιτσα, την Κάτω Κόνιτσα. . . // Κράτησε πόσες μέρες; // Ορίστε; Απο τα Χριστούγεννα μέχρι την παραμονή τ'Αγίου Βασιλείου. Εξ' μέρες, ναι αλλά εδώ, οχ'που ήρθαν τα στρα... Ήρθε το τάγμα του Ιωάννου, του Ιωάννου κι ακούσαμε τη σάλπιγγα του αετού ο γιός. Εδώ έγιναν συνέχεια μέρα νύχτα γίνονταν μάχες εδώ. Κι είχαμε και νεκρούς, και στρατιώτες και ΜΑΗδες // Πώς; // ΜΑΥδες, ήταν οι πολίτες που τς είχαν μαζέψει. Είχαμε και τέτοια θύματα και στρατό να πούμε. Μετά αυτό φύγαν και προχώρησαν, προχώρησαν ύστερα που έγινε, μέχρι το '49, η εκκαθάρις' του Γράμμου. Κατάλαβες; Αυτά δεν τα πιστεύουν να πούμε κι ούτε τα πιστεύουν όλοι να πούμε. Τα λεν διαστραβλωμένα διότι δεν τα ζήσαν. Να ρθεί, να ρθεί κάποιος και απο δώ, έτσ' δεν είναι; Όπ... αν εγω σε διορθώνω να πούμε, να με διοθώσ' κάπου να πούμε, κατάλαβες; Οι άλλ' μας είχαν ανοιχτό το μέρος αυτό απο δω και αν μας χτυπούσαν απο δω, θα είχαμε φύγ', θα τ'ν είχαν καταλάβ' την Κόνιτσα. // Αν είχαν καταλάβει την Κόνιτσα, θα κάναν κυβέρνησ', σκοπός ήταν αυτός. // Θα χαν κάν' κυβέρνησ'... Εγώ, το 1947 που, μόλις φύγαν απ' την Κόνιτσα, και φύγαν και αυτό, ημουνα στο 406, στο παράρτημα του Στρατιωτικού νοσοκομείου, το οποίο ήταν στην Αναγνωστοπούλειο σχολή. Κατάλαβες; Με κάποιον Γκιάτη αρχίατρο, και κατ' άλλους χειρουργούς γιατρούς. Μέχρι την κατάληψη να πούμε του Γράμμου, ήμουνα, ημουνα μέσα εκεί στο νοσοκομείο κι έχω δει και τραυματίες, και τα πάντα και νεκρούς. Όταν έγιναν οι

καταλήψεις συνέχεια των, τ, των αυτωνών να πούμε, κατάλαβες; αλλά αυτά δεν τα λέν να πούμε, μικροί μεγάλ' είχαν πάρ' τα όπλα και έριχναν κατάλαβες; Κι αυτά δεν τα λέν όλα έτς... //Το μνημείο εδω, έχετε πάει στο νεκροταφείο που είναι για τους πεσόντες;// Απάνω; Στον Άγιο Νικόλαο είναι οι πρώτοι οι οποίοι σκοτώθηκαν. Μα απο κει είμι εγώ. Σαμα είμαι απο δώ; Κατεβαίνω στν' αγορά. Εκεί μεγάλωσα, εκεί γεννήθκα να πούμε... // Και οταν πάτε εκεί, τι σκέφτεστε;// Κοίταξε να δείς, αυτό, κάναμαν ε... τότε ηη... πιτροπή, γιατί μας χώρσαν, αυτό είν το κακό. Εθνικόφρονες και κομμουνισταί που λέγαν να πούμε κατάλαβες τι γίνεται; Καιι επειδή αυτοί κάναν διάφορες αυτές και τιμήσαν τα αυτά, χωρίς να πουν να πούμε έλα δω, σκοτωθήκαν μεν απ' τ' Δεξιά, σκοτωθήκαν κι απ' τν' Αριστερά. Ελα να κάνουμε μια μνημόσυνη δέηση, για τις ψυχές οι οποίες τέλωσπάντων αν πάς σε όλα τα βουνά μέχ το Γράμμο θα βρείς κόκκαλα ακόμα. Κόκκαλα απο, απο, α, απο Έλληνες, οχι απο τίποτε άλλο. Κι ένας, και τούτοι πάν και τιμάν την αυτήν του πολυτεχνείου που δεν σκοτώθηκε ένας, έστω ένας. Τέλωσπάντων, αν σκοτώθκι ένας, και πάν όλ' κεί, λες κι είν', σαν τα μελίσσια π' πάν στ' φωλιά, και δεν έρχονται δώ στο νεκροταφείο κατάλαβες, που είναι κάργα παληκάρια, να κάν' μια μνημόσυν' δέηση υπέρ των πεσόντων, ούτε μεν ούτε δε, υπέρ των πεσόντων να πούμε. Οι οποίοι έπεσαν, είτε καλώε, είτε κακώς, να κάνει μια μνημόσυν' δέηση για τις ψυχές αυτών. Αλλά ξεσ τι λέν; Αυτά να μη τα παναλάβετε, γιατί, γιατί, είναι μεταξύ αδερφιών και δε γίνεται να κάνουμε αυτό, είναι η γιορτή του μίσους, αυτά που κάνετε λέει. Εκείνα που κάνετε, δεν ήταν γιορτή του μίσους. //Για ποιά γιορτή λέτε;// οταν κάναμαν εμείς ιδώ και κάναμαν μνημόσυνες δεήσεις και τα ρέστα κάτω στο μασωλείο, εκεί αυτοί ητανε κατά εμάς. // Οι αριστεροί;// Οι αριστεροί... Είναι μεταξύ αδερφιών λέει. Είναι αυτό, αλλά δεν λεν τη πραγματική αλήθεια, ποτέ δεν λεν τη πραγματική αλήθεια. Διοτι και οι μεν φταίξαν και οι δε φταίξαν.... Αλλά εκείνα τα παιδάκια που πέσαν, τι φταίξαν; Είτε τους μεν, είτε τους δε. Γιορτή του μίσους, γιατί να το πει γιορτή του μίσους; Επειδή ηταν αδέρφια απο τη μια μεριά κι αδέρφια απο τ'ν άλλη; Εγώ έτχα να κούω να πούμε, αδερφέ έ' μη πολεμάς, είσι φασίστας είσι τέτοιους, οι άλλ' ίλεγαν τα δικά τους... //Εδώ στον Άγιο Νικόλαο;// είνι ονόματα, οι πεσόντες οι οποίοι έχουν πέσ' και τους τάφους δεν τους βγάλαμαν. Αυτό το γιορτάζαμε κάθε πρώτ' Κυριακή της καινούργιας χρονιάς. Κατάλαβες; Κάναμε μια μνημόσυνη δέηση πρώτα,ερχόταν εεε ο στρατός, διμοιρία στρατου, διάβαζε τα ονόματα κι έλεγε: Σδράγος Κωνσταντίνος παράδειγμα, έπεσε την τάδε του μηνός πρρρρ, έριχναν και πέντε ριπές. Πάνε κοπήκαν όλα αυτά. Τώρα κάνουν ένα τρισάγιο, αλλά με αυτά και τέτοια όχι. Καταθέτουν στεφάνια οι σύλλογ' , οι σύλλογ' να πούμε, εθνικής αντιστάσεως και ο δήμαρχος οι Αντιστασιακοί ξερω γώ, καταθέτουν στεφάνια. //Ο Σεβασμιότατος συμμετέχει;// Ο Σεβασμιότατος δεν... εκείνος ο άλλος (Σεβαστιανός) ηταν, δεν υπολόγιζε κανέναν να πούμε κατάλαβες; Ε, τούτος είναι λίγο πιο πράος, πιο αυτό ας πούμε. Κοιτάν να τα σβήσουν αυτά και να ζήσ' το Πολυτεχνείο φίλε. Κατάλαβες; Και τα διαστρεβλώνουν ντίπ για ντιπ. Εντελώς όλα τα διαστρεβλώνουν. Δε λέν ποτέ την αλήθεια. Τι να πούν ρε φίλε; Κι εσύ φταίς κι εγω φταίω. Άστα αυτά. Ελα μαζί να κάνουμε μια αυτή, έπεσαν, τόσα κορμιά εδώ, τόσα παληκάρια έπεσαν κι απο τους μεν κι απο τους δε.

Γιατί να μη κάνουμε μια μνημόσυν' δέηση υπέρ αναπαύσεως των ψυχών; Όπως παλιά, γιατί; Είναι γιορτή του μίσους, ας είναι η γιορτή του μίσους, να πεις την αλήθεια να πούμε. Αυτά είναι π' λες. . . Κατάλαβες, εμείς τα ζήσαμε και δεν μπορεί ο άλλος να μ' πεί εμένα κουταμάρες και βλακείες να πούμε. Αλλά ποιούς να τα πεις να πούμε; . . . Αυτά είναι π' λές φίλε, γιατί την Ιστορία την διαστραβλώνουν να πούμε. Ντάξ' έγινε ο,τι έγινε, έγινε, πάει έληξε. Πές την πραγματική αλήθεια όμως. Δε σε πιάν' κανένas απ' το λαιμό να πεις, οχι άτιμοι εκείνοι, εκείνοι άλλο. Και τς μεν τους βάλαν άλλοι και εμείς υπερασπιζόμασταν τα αυτά της πατρίδας μας. Αλλά αυτοί που πολεμούσαν ενάντια εμάς, άλλοι τους βάλανε. Και ήταν στα σύνορα τ' αλβανικά, μόλις τους ζορίζαμε, τσουπ, μέσα Αλβανία. Δεν είχαν αυτό για να, να τους πετάξεις πέρα στη θάλασσα που λει ο λόγος, έμπαιναν μες στην Αλβανία. Μέχρι που έγινε η κατάληψ' του Γράμμου, 24 ή 26 Αυγούστου, δε θυμάμαι ακριβώς και σταμάτησαν τααα.. . . Δυστυχώς, αυτή είναι η αλήθεια. Εμείς ήμασταν 7 μερόνυχτα εδώ κλεισμέν'. Το πυροβολικό βαρούσε ανελέητα, μες' στα σπίτια, οπ' παει να πούμε . . . //Εσείς όταν αντικρύζετε το μνημείο, πώς νιώθετε; // Τι να το κάνω; Τι πως νιώθω; Μια θλίψη, η οποία δεν περιγράφεται. Κι όταν δεν είσαι παθών, για να σ' πω και τ' αυτό, δε σου κάνει και τόσο αυτό. Κατάλαβες; Ενώ όταν τα ξέρς όλα τα πράματα ή έχασες έναν άνθρωπο δικό σου, τότε σε πιάν' ρίγος. Κατάλαβες; Σε πιάν' ρίγος, πραγματικό ρίγος, οχι ρίγος αυτό. Διοτι τά ζησες με τα μάτια σου. Κατάλαβες; Δε μπορεί τώρα εσύ να μου πείς ω ρε φίλε δεν ήταν έτσ' ή δεν έκαν' έτσ'. Κάποια στιγμή εγώ τα ζησα . . . Αλλά πολλές φορές δεν τα βάζουν, τα βάζουν κι εκεί που τους συμφέρ' τα λένε, εκεί που δεν τους συμφέρ' . . . τα κόβουν να πούμε. Στις τηλεοράσεις δηλαδή κατάλαβες; Τα κόβουν όλα . . . //Επειδή η έρευνα αφορά τα μνημεία...// Κοίταξε τώρα τα μνημεία είναι κατα τύπον να πούμε, δεν τα τηρούν όλοι. Δεν ξέρουν την ιστορία αυτών των πραγμάτων διοτι τη διαστραβλώνουν σου χω πει εκατό χιλιάδες φορές. Όπως λεν τώρα οι κυβερνήσεις. Οχι εσύ φταις λει ο Καραμανλής, οχι εσυ φταις ο Παπανδρέου. Ελα δω ρε, κι εσύ έκανες κι εγώ έκανα. Ελα δω να μη τα ξανακάνουμε. Να βρούμε μια χρυσή τομή να μη τα ξανακάνουμε. Ετσι να πούμε και με τον πόλεμο. Ηρθαν οι αριστεροί πήραν τ' μάνα μ' τον πατέρα μ' και τους κλείσαν εκεί μεσα στην Αναγνωστοπούλειο το '44. Τους κλείσαν εκεί μεσα στην Αναγνωστοπούλειο σχολή κι εμένα μ' άφησαν μαζί με τον αδερφό μου να πούμε μι 25 γίδια γιατί είχαμαν γίδια τότε που ήταν η κατοχή, δυο αδέρφια, ο ένας 9 κι ο άλλος 11 χρονών. Τους είχαν κλεισμένους μέσα γιατί ήταν μπουραντάρδες, φασίστες. Θα μ' πείς οτι κι οι δικοί μας δεν πήραν; Πήραν κι οι δικοί μας, τους πιο επικίνδυνους να πούμε τους μαζέψαν. Αλλά λεν Γιάρο, τα χω πει εκατό χιλιάδες φορές, ήρθε η επανάσταση, εγώ τραβούσα ίσια το δρόμο μου, δε μου χει πει κανένas τίποτα, με την επανάσταση [---]. Άλλους πείραζε, καλά τς έκανε γιατί στραβοπάτησαν. Όταν στραβοπατήσεις, καλά τς έκανε. //Για τους συνταγματάρχες λέτε// ΝΑΙ ΔΕΝ ΠΑ ΝΑ ΗΤΑΝ ΟΠΟΙΟΣ ΗΘΕΛΕ. Ναι για την επανάσταση τοτε που έγινε να πούμε το 1967. Εμένα, οχι εμένα, όλους εδω, δεν πείραζε κανέναν. Πήγαινες στη δουλειά σου σα κύριος, κυκλοφορούσες τα βράδια σα κύριος, αλλά τράβαγες ίσα το δρόμο σ'. Δε σε πείραζε κανένas. Και πήγαινες στις υπηρεσίες, κάθονταν προσοχή και σ' εξυπηρετούσαν όλοι στις υπηρεσίες.

Τώρα γιατί δε σ' εξυπηρετάν και σ' λέει έλα αύριο, γιατί χρειάζεται κείνο το χαρτί. Γιατί στραβώσαν απ' αυτνούς τς μεγάλους, όχι απο μας τς μικρούς, τα πράγματα. Έτσι είναι φίλε. Τι τα συζητάς, άστα ρε. Να μην έρθ' κανας άλλος πάλι εμφύλιος πόλεμος, γιατί εμείς που τα ζήσαμε, τραβήξαμε τα ελέη του Χριστού και της Παναγίας.

